

Przysposobienie młodzieży szkolnej do zadań związanych z obowiązkiem obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

Na obywateli Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nałożono ustanowiony konstytucyjnie obowiązek obrony kraju, który rozwinęto 21 listopada 1967 roku w uchwalonej przez Sejm ustawie O powszechnym obowiązku obrony PRL¹. Stwierdzenie zawarte w art. 78 konstytucji: „Obrona Ojczyzny jest najświętszym obowiązkiem każdego obywatela”, znalazło konkretyzację w treści ustawy:

Obrona Ojczyzny i socjalistycznych zdobyczy Narodu Polskiego jest sprawą zasadniczą i naczelnym obowiązkiem wszystkich obywateli Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Umocnienie obronności PRL oraz przygotowanie ludności i mienia społecznego na wypadek zagrożenia bezpieczeństwa Państwa jest obowiązkiem wszystkich organów władzy i administracji państwowej, instytucji państwowych, jednostek gospodarki społecznej, organizacji społecznych, ludu pracującego oraz każdego obywatela².

Uczestnictwo w realizacji obowiązku obrony zróżnicowano pod względem sposobów jego wykonywania, wyodrębniając różne jego rodzaje (formy).

¹ *Konstytucja PRL uchwalona przez Sejm Ustawodawczy 22.07.1952 r.* (DzU z 1952 r., nr 33, poz. 232). Ustawa o powszechnym obowiązku obrony kodyfikowała przepisy dotyczące Sił Zbrojnych oraz obronności kraju, zastępując wcześniejsze akty prawne odnoszące się do tych kwestii. Ustawa z 21.11.1967 r. o powszechnym obowiązku obrony PRL (DzU nr 44, poz. 220). Zob. także: Uchwała Komitetu Obrony Kraju z 21.12.1971 r. w sprawie formacji samoobrony („Monitor Polski”, nr 5, poz. 28 z 1972 r.); Zarządzenie nr 84 Prezesa Rady Ministrów z 2.11.1973 r. w sprawie pracy ideowo-wychowawczej z młodzieżą przedpoborową i poborową oraz żołnierzami rezerwy („Monitor Polski”, nr 50, poz. 284).

² Ustawa z 21.11.1967 r. o powszechnym obowiązku obrony PRL, op. cit., art. 1 i 2.

Uwzględniono przy tym czynniki odpowiadające możliwościom obywateli, odnoszące się między innymi do: wieku, płci, warunków rodzinnych, rodzaju wykształcenia, uwarunkowań fizycznych i psychicznych (służba wojskowa, w formacjach samoobrony, jednostkach zmilitaryzowanych, samoobrona ludności, świadczenia osobiste i rzeczowe dla potrzeb obrony)³. Wymóg ten dotyczył także dorastających obywateli, dlatego jako jeden z ważnych elementów całościowo ujętego systemu obronnego (obrony) państwa traktowano przygotowanie obronne młodzieży prowadzone w ramach nauki szkolnej – odrębnego przedmiotu nauczania, udziału w letnich obozach p.o., ścisłej współpracy ze Związkiem Harcerstwa Polskiego, z Polskim Czerwonym Krzyżem, Ligą Obrony Kraju, Związkiem Ochotniczych Straży Pożarnych, Ochotniczą Rezerwą Milicji Obywatelskiej oraz innymi organizacjami i instytucjami⁴.

W trakcie zajęć obowiązkowych z przysposobienia obronnego uczniowie szkoły podstawowej, zasadniczej szkoły zawodowej, liceum ogólnokształcącego, zawodowego i technikum mieli nabywać wiedzę i umiejętności sprawnościowe związane z obronnością⁵. Motywowano ich do udziału w pracach ukierunkowanych na jak najlepsze przygotowanie krajowego systemu powszechnej samoobrony. Zakładano, że dzieci klas VII (drugie półrocze) i VIII (pierwsze

³ A. Burda, *Polskie prawo państwowe*, Warszawa 1977, s. 380; Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 1980, s. 277.

⁴ Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej z 23.11.1970 r. w sprawie objęcia przysposobieniem obronnym młodzieży uczęszczającej do szkół nie będących szkołami średnimi („Monitor Polski”, nr 40, poz. 305); Zarządzenie Ministra Oświaty i Szkolnictwa Wyższego z 10.12.1970 r. w sprawie przysposobienia obronnego młodzieży szkolnej (DzUrmOISzW, nr B-12, poz. 96). Mianem systemu obronnego (używano także terminu: system obrony) określano „całokształt przedsięwzięć o charakterze obronnym realizowanych pod kierownictwem centralnych i terenowych organów partyjnych, administracji państwowej i gospodarki narodowej oraz sił zbrojnych”. M. Pitus, *Wybrane zagadnienia teorii obrony cywilnej*, „Przegląd Obrony Terytorium Kraju”, t. 2: 1975, nr 2 (6), s. 98.

⁵ W niniejszym artykule podjęta została próba odpowiedzi na pytania wynikające z tematu badawczego, a zwłaszcza na najważniejsze z nich – za pomocą jakich treści, form i metod w czasach PRL przysposabiana była młodzież szkół podstawowych, zawodowych oraz średnich do realizacji zadań związanych z obowiązkiem obrony kraju. Bazę źródłową stanowiły plany, programy nauczania, poradniki metodyczne, podręczniki p.o., zeszyty ćwiczeń, wybór literatury przedmiotu wydawanej w interesującym mnie okresie: druki zwarte, artykuły naukowe, teksty zamieszczane w zalecanych wówczas czasopismach przedmiotowych, m.in. „Przysposobieniu Obronnemu w Szkole”. Poddano je analizie w celu znalezienia występujących w nich punktów wspólnych, z zastrzeżeniem niemożności objęcia w stosunkowo krótkim tekście całości problematyki wynikającej z programów nauczania p.o., w których w wyznaczonych cezurach czasowych modyfikowano je ponad dwadzieścia razy.

półrocze), kiedy rozpoczynało się nauczanie przedmiotu, gotowe są na to, aby w pełni pojąć jego szczególne znaczenie, a tym samym uzyskać „świadomość odpowiedzialności za dalszy byt i rozwój niepodległej socjalistycznej ojczyzny”⁶. Lekcje przysposobienia obronnego przez długi czas służyły ugruntowaniu przekonania o tak zwanej realnej możliwości zaistnienia „groźby rozpętania nowej pożogi wojennej” oraz „niebezpieczeństwa masowej zagłady w wypadku powstania konfliktu zbrojnego w skali światowej”⁷. Dowodzone na nich, że zagrożenia tego rodzaju nakładają na wszystkich obywateli, także bardzo młodych, „obowiązek czynnego udziału w przygotowaniach zmierzających do obrony kraju, zdobyczy ustroju socjalistycznego, własnego życia i mienia”⁸. Część uzyskanych wiadomości mogła być wykorzystywana w czasie pokoju, zwłaszcza w profilaktyce przeciwpożarowej i udzielaniu w nagłych wypadkach pierwszej pomocy. W kontynuowanym w szkole średniej szkoleniu z zakresu przysposobienia obronnego koncentrowano się nadal na przygotowaniu młodzieży do realizacji „przedsięwzięć indywidualnej i zespołowej samoobrony przed skutkami zagrożeń w czasie pokoju i wojny oraz kierowania niewielkimi zespołami obrony cywilnej”⁹. Po przełomie 1988/1989 roku dostosowano program do ówczesnych uwarunkowań i potrzeb, odchodząc od wcześniejszych koncepcji kształcenia obronnego. Przyznano, iż

[...] współcześnie oddala się [...] groźba wojny, ale narastają zagrożenia, które niesie rozwój cywilizacji. Dlatego też podstawowym zadaniem przysposobienia obronnego (obrony cywilnej) [...] jest wyposażenie uczniów w odpowiedni zasób wiedzy i umiejętności, zasób pozwalający na: organizację skutecznej ochrony indywidualnej i zespołowej przed skutkami różnorodnych zagrożeń, prowadzenie akcji ratunkowej, indywidualnie i w zespole, niesienie pomocy rannym i porażonym¹⁰.

⁶ Materiał nauczania obejmował 16 tematów realizowanych na 30 godzinach lekcyjnych. *Przedmowa*, [w:] *Przysposobienie obronne w szkole podstawowej. Materiały dla ucznia*, praca zbiorowa, red. E. Gruszka, J. Leszko, Warszawa 1972, s. 3; *Przysposobienie obronne młodzieży*, [w:] J. Gajewski, F. Kusztełak, R. Szadkowski, *Przysposobienie obronne dla klasy VIII*, Warszawa 1975, s. 7.

⁷ *Przedmowa*, op. cit., s. 3.

⁸ Ibidem. Zob. także: A. Altunin, *O teorii obrony cywilnej*, „Przegląd Zagraniczny Obrony Cywilnej” 1974, nr 19, s. 9.

⁹ *Program liceum ogólnokształcącego, liceum zawodowego, technikum i szkoły zasadniczej. Przysposobienie obronne (obrona cywilna)*, Warszawa 1994, s. 3.

¹⁰ Ibidem. Zob. T. Siuda, *Materiał nauczania i jego strukturalizacja*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1972, nr 1.

W wydawanych w okresie PRL poradnikach metodycznych dla nauczycieli p.o. podkreślano, że „cele przysposobienia obronnego powinny stanowić obiektywne kryteria, pozwalające ocenić i przewidzieć założone wyniki końcowe”¹¹. Dość enigmatycznie stwierdzano: „przez fakt istnienia takich celów wzrasta motywacja wyzwalająca u nauczyciela i ucznia inicjatywę w ich osiągnięciu”, dodając: „Uświadomienie sobie na przykład tego, iż można się bronić przed skutkami działania wroga, jak i przed każdą inną agresją, stanowi istotną przesłankę nabywania i doskonalenia umiejętności obronnych”¹². Zalecano, aby przygotowując młode pokolenie do „obywatelskiego obowiązku obrony kraju” – w siłach zbrojnych lub w oddziałach obrony cywilnej – kształtować postawy „aktywnego i świadomego uczestnictwa w realizacji przysposobienia obronnego na terenie szkoły; popularyzatorstwa problematyki objętej programem przysposobienia obronnego w najbliższym, dostępnym sobie środowisku (otoczeniu); spełnienia określonych funkcji na rzecz obrony cywilnej i powszechnej samoobrony po ukończeniu szkoły oraz podjęciu pracy zawodowej i społecznej”¹³.

Przysposobienie obronne wprowadzane sukcesywnie do dwóch ostatnich klas szkół podstawowych od lutego 1969 roku było pierwszym szczeblem przygotowania uczniów do powszechnej samoobrony¹⁴. W pierwszym okresie nauczania, w ramach kształtowania postawy patriotyczno-obronnej, zdobywano między innymi wiadomości o obowiązku obrony ojczyzny. Przekonywano, że obrona kraju jest sprawą szczególnej wagi oraz obowiązkiem każdego obywatela. Prezentowano system obrony kraju i na jego tle rolę i cele przysposobienia obronnego młodzieży. Podawano informacje o jej udziale w walce o narodowe i społeczne wyzwolenie (m.in. o walce z okupantem hitlerowskim). Polską Rzeczpospolitą Ludową uznano za „historyczne osiągnięcie patriotycznych, postępowych i rewolucyjnych sił narodu [...]”¹⁵. Sporo czasu poświęcano charakterystyce Ludowego

¹¹ Z. Kosyrz, *Cele i zadania przysposobienia obronnego*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik metodyczny dla nauczycieli*, red. E. Wronowski, Warszawa 1977, s. 8. Zob. także: W. Dadaczyński, *Plan pracy wychowawczej nauczyciela przysposobienia obronnego w klasie I i II*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 5, s. 26–32; K. Sośnicki, *Poradnik dydaktyczny*, Warszawa 1963.

¹² Z. Kosyrz, *Cele i zadania...*, op. cit., s. 8. Zob. także: A. Grzelak, *Plan wychowawczy nauczyciela przysposobienia obronnego*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 1, s. 8–14.

¹³ Z. Kosyrz, *Cele i zadania...*, op. cit., s. 11. Zob. *Wykaz poprawek i uzupełnień do programu nauczania przysposobienia obronnego w szkole średniej*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 4 (63), s. 55–58.

¹⁴ Pismo Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego z 31.07.1968 r., nr DW-III-PO/12 (68), 18.10.1968 r., nr DW-III-PO-15/68.

¹⁵ J. Gajewski, F. Kuzstelak, R. Szadkowski, *Przysposobienie obronne...*, op. cit., s. 12.

Wojska Polskiego oraz jego „służbie narodowi”¹⁶. Omawiano podstawowe rodzaje sił zbrojnych – wojska lądowe, lotnicze, obrony powietrznej kraju, „więź wojska ze społeczeństwem”, „braterstwo broni z armiami socjalistycznymi”. Charakteryzowano podstawowe uzbrojenie Sił Zbrojnych PRL – strzeleckie, artyleryjskie, raketowe, wojsk lotniczych, marynarki wojennej oraz uzbrojenie i wyposażenie innych rodzajów wojsk i służb (mosty towarzyszące, stacje radarowe, ciężarowe samochody terenowe, samochody osobowo-terenowe o konstrukcji umożliwiającej jazdę po „złych drogach i bezdrożach”)¹⁷.

Poznawano rodzaje środków masowego rażenia, tak zwaną broń ABC: „A” – atomowa, „B” – biologiczna i „C” – chemiczna, oraz skutki, jakie wywoływało jej użycie (charakteryzowano współczesną wojnę, działanie broni jądrowej, chemicznej i biologicznej, możliwości ochrony przed skutkami wybuchu jądrowego, inne współczesne środki rażenia, m.in. bomby lotnicze, pociski raketowe, artyleryjskie posiadające ładunek o działaniu burzącym, odłamkowo-burzącym, zapalającym)¹⁸.

Informowano o zasadach zachowania się w stanie zagrożenia państwa i po rozpoczęciu działań wojennych (rola i zadania ochrony cywilnej, sposoby postępowania ludności w okresie zagrożenia państwa, rozśrodkowania, zasady postępowania podczas klęsk żywiołowych, sygnały alarmowania o niebezpieczeństwie zbliżającego się ataku – alarm powietrzny, uprzedzenie o zagrożeniu skażeniem lub zakażeniem, alarm o skażeniach, odwołanie alarmu). Podawano, jak właściwie wykorzystywać budowle ochronne szkoły – schrony, szczeliny przeciwlotnicze, inne ukrycia – na sygnał „Alarm powietrzny”. Zwracano uwagę na konieczność zabezpieczenia wody, żywności i paszy przed skażeniami i zakażeniami. Uczono posługiwania się maską przeciwgazową, między innymi uszkodzoną, przygotowania zastępczych środków ochrony dróg oddechowych i skóry oraz posługiwania się nimi (np. jak wykorzystać buty gumowe, skafander, płaszcz ortalionowy lub gumowy, kurtkę żeglarską). Zajmowano się sposobami przeprowadzania częściowych zabiegów specjalnych i sanitarnych – zdejmowaniem środków chroniących skórę, dezaktywacją odzieży przez trzepanie, wodną

¹⁶ Do tematyki p.o. w roku szkolnym 1970/1971 Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego w porozumieniu z Ministerstwem Obrony Narodowej wprowadziło nowy temat: „Służba wojskowa patriotycznym i obywatelskim obowiązkiem – ważnym etapem w życiu młodzieży”. Zob. „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1970, nr 5 (69), s. 1–16.

¹⁷ J. Gajewski, F. Kusztełak, R. Szadkowski, *Przysposobienie obronne...*, op. cit., s. 3–38. Zob. T. Tuczański, *Istota, treść i kierunki doskonalenia systemu obronnego państwa*, „Przegląd Obrony Terytorialnej Kraju” 1974, nr 1, s. 5–14.

¹⁸ J. Gajewski, F. Kusztełak, R. Szadkowski, *Przysposobienie obronne...*, op. cit., s. 39–60; *Przykładowy konspekt zajęć dla VII klasy*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1970, nr 4 (70), wkładka.

dezaktywacją środków ochraniających drogi oddechowe, środkami odkażającymi skażoną powierzchnię skóry. Informowano o zasadach postępowania z niewybuchami i niewypałami¹⁹. Nauczano, jak w rejonie porażenia przeprowadzać częściowe lub całkowite zabiegi sanitarne, prowadzić i przenosić rannego, na przykład w „sposób matczyzny”, „na barana”, „sposobem strażackim”. Sekcje sanitarne wykonywały ćwiczenia z noszami, utrwalając umiejętności ich rozkładania i składania. W tych kwestiach instruowano:

Na hasło: nosze złóż, noszowe wykonują następujące czynności: trzecia noszowa, stojąc u wezłowia noszy, chwyta prawą ręką za rączkę noszy, a druga noszowa, stojąc u końca noszy, gdzie spoczywają nogi rannego, chwyta za rączkę lewą ręką; obie unoszą nosze do góry, odwracając je spodem, chwytając za wolne rączki, wyjmują haczyk zabezpieczający i uderzeniem zwalniają rozpórki, następnie zwierają nosze, odwracając je wierzchem do góry [...]; trzecia noszowa opuszcza nosze do dołu, opierając je rączkami o ziemię; druga noszowa podrzuca nosze w górę w stronę trzeciej noszowej, która chwyta je i ustawia w położeniu „do nogi”, przyjmując postawę swobodną²⁰.

Zapobieganie powstawaniu pożarów obejmowało profilaktykę przeciwpożarową oraz sposoby postępowania w razie pożaru w czasie pokoju i wojny (zabezpieczenie przeciwpożarowe domu, mieszkania i budynków gospodarczych, sposoby gaszenia małych zarzewi ognia, procedura postępowania w czasie alarmu przeciwpożarowego w szkole, zasady gaszenia odzieży palącej się na człowieku, ratowanie ludzi i zwierząt z płonących budynków)²¹.

W opanowaniu sprawnego wykonywania wielu czynności pomagać miała „matka dyscypliny” – musztra, rozwijająca „poczucie kolektywności” i kształtująca „sprężystą i piękną sylwetkę”²². Na lekcjach przysposobienia obronnego obligatoryjnie („z zasady”) uczniowie przyjmowali postawę zasadniczą w kilku przypadkach: przy sprawdzaniu listy obecności („uczeń przyjmuje postawę zasadniczą i odpowiada jestem”) oraz gdy odpowiadali na pytania zadawane przez nauczyciela. Przypominano:

¹⁹ J. Gajewski, F. Kusztelak, R. Szadkowski, *Przysposobienie obronne...*, op. cit., s. 61–104. Zob. także: Z. Załuski, *Obronność dawniej i dziś*, „Wojsko Ludowe” 1964, nr 7.

²⁰ *Przysposobienie obronne w szkole podstawowej...*, op. cit., s. 87–88.

²¹ J. Gajewski, F. Kusztelak, R. Szadkowski, *Przysposobienie obronne...*, op. cit., s. 105–120.

²² *Ibidem*, s. 121. W pierwszych latach nauczania p.o. w szkole podstawowej nie przewidywano szkolenia z zakresu musztry, zakładając, że niezbędne umiejętności i nawyki z tego zakresu będą kształtowane na lekcjach wychowania fizycznego (gimnastyki). *Program przysposobienia obronnego w szkole podstawowej (tymczasowy)*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 2 (wkładka).

W postawie zasadniczej uczeń stoi nieruchomo. Ciężar ciała spoczywa równomiernie na obu stopach. Pięty złączone, stopy rozwarne na szerokość środkowej części podeszwy buta (średnio 12 cm). Kolana zbliżone do siebie, nogi w kolanach wyprostowane, mięśnie nóg lekko naprężone. Tułów wyprostowany. Brzuch lekko wciągnięty, pierś wysunięta przez cofnięcie ramion do tyłu. Ramiona na równej wysokości, równoległe do linii frontu. Ręce wyciągnięte swobodnie, nasadą dłoni dotykają uda. Palce zwarte, palec środkowy – wzdłuż szwu spodni. Szyja swobodnie wyciągnięta. Głowa podniesiona, broda cofnięta nieco do szyi, wzrok skierowany na wprost, usta zamknięte²³.

Drugi etap szkolenia przysposobienia obronnego odbywał się na szczeblu zasadniczych szkół zawodowych i szkół średnich²⁴. Zakresem programu nauczania w szkołach zawodowych objęto w pierwszej kolejności zagadnienia dotyczące obowiązku służby wojskowej – rodzaje służby wojskowej, zasadniczą i ochotniczą służbę wojskową, rejestrację i pobór, obowiązki młodzieży przedpoborowej i poborowej, uprawnienia przysługujące żołnierzom zasadniczej służby wojskowej oraz ich rodzinom, zwolnienia i odroczenia od odbywania zasadniczej służby wojskowej²⁵. Przybliżano obowiązki żołnierzy rezerwy oraz zasady normujące postępowanie żołnierzy – regulaminy wojskowe uznano za „podstawę kształtowania osobowości żołnierza LWP” (przysięga, sztandar wojskowy, dyscyplina, porządek, rozkaz, przełożeni i podwładni, prawa i obowiązki żołnierza, stopnie wojskowe i sposób ich oznaczania w poszczególnych rodzajach wojsk)²⁶. Poddawano charakterystyce zawodowe szkolnictwo wojskowe – rodzaje, warunki przyjęcia do zawodowych szkół chorążych i podoficerskich szkół zawodowych, obowiązki oraz uprawnienia elewów, kadetów, podoficerów i chorążych w czynnej służbie zawodowej, wymagania zawodowe i ideowo-polityczne stawiane kadry LWP²⁷.

Obszernie omawiano problematykę samopomocy i pomoc wzajemną. Dużo uwagi poświęcono organizowaniu pierwszej pomocy w nagłych wypadkach – zakres pomocy, wyposażenie torby sanitarnej, „śmierć pozorną i rzeczywistą”, „ożywianie” przez sztuczne oddychanie: „usta-usta”, „usta-nos”, metodą Holger-

²³ J. Gajewski, F. Kuzstelak, R. Szadkowski, *Przysposobienie obronne...*, op. cit., s. 122.

²⁴ W zasadniczej szkole zawodowej przewidziano tygodniowo jedną godzinę zajęć, realizowanych w klasie pierwszej (w ZSZ o dwuletnim cyklu nauczania) lub drugiej (w ZSZ o trzyletnim cyklu nauczania).

²⁵ Zob. *Wskazówki do programu zasadniczej szkoły zawodowej i SPR*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik...*, op. cit., s. 199.

²⁶ *Rozkład materiału nauczania przysposobienia obronnego dla zasadniczej szkoły zawodowej i SPR*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik...*, op. cit., s. 39.

²⁷ Zob. np. E. Żółtowski, *Kto, kiedy, dlaczego o wojsku i obronności kraju*, Warszawa 1973.

-Nielsena i przy pomocy zewnętrznego masażu serca²⁸. Podkreślano wagę działań przeciwwstrząsowych – pomoc przy wstrząsie pourazowym, omdleniach, udarze ciepłym, porażeniach prądem elektrycznym. Uczono tamowania krwotoków – sposobów tamowania tętniczych krwotoków zewnętrznych przy pomocy opasek typowych i odręcznych, opatrywania ran (m.in. głowy, szyi, klatki piersiowej), zasad unieruchamiania złamań i nakładania opatrunków na miejsca stłuczone, zwichnięcia, skręcenia stawów, złamania kości, pierwszej pomocy przy oparzeniach (opatrywanie odmrożeń i ran oparzeniowych I, II, III i IV stopnia)²⁹. Omawiano rodzaje i sposoby wykorzystywania indywidualnych środków ochrony przed skażeniami (sposoby zaopatrzenia ludności w indywidualne środki ochrony – maska przeciwgazowa, zastępcze środki ochrony dróg oddechowych, środki ochrony skóry). Zabiegi sanitarne obejmowały przeprowadzanie częściowych zabiegów na odsłoniętych częściach ciała, natomiast zabiegi specjalne – przeprowadzania odkażania odzieży i sprzętu podręcznego.

Obrona przeciwpożarowa wiązała się ze znajomością stosowania środków gaśniczych oraz posługiwanie się podręcznym sprzętem gaśniczym przy gaszeniu zarzewi ognia.

Ważna była umiejętność postępowania na wypadek ogłoszenia alarmu powietrznego, do czego nieodzowna była znajomość sygnałów alarmowych i sposobów ich ogłaszania.

W terenie odbywały się ćwiczenia praktyczne z zakresu musztry indywidualnej (postawa zasadnicza i swobodna, zwroty w miejscu, rozpoczynanie i zatrzymywanie marszu krokiem równym i swobodnym) oraz pododdziału – zbiórka w miejscu w ugrupowaniu rozwiniętym, równanie, krycie, odliczanie, odstępowanie, łączenie, witanie przełożonego w miejscu, występowanie z ugrupowania rozwiniętego, podchodzenie do przełożonego i meldowanie się, formowanie kolumny czwórkowej z dwuszeregu i dwuszeregu z kolumny czwórkowej, marsz i zmiana kierunku marszu, wykonanie komend: „Czoło – stój”, „Stawaj – w lewo prawo”, „Lewa wolna”, przejście z marszu z kolumny czwórkowej w kolumnę dwójkową i z kolumny dwójkowej w rząd³⁰.

Na poziomie szkół średnich przysposobienie obronne wprowadzono na podstawie ustawy O powszechnym obowiązku obrony PRL³¹. Było ono obligatoryj-

²⁸ Przygotowano do wykonywania podstawowych zabiegów ratowniczych w nagłych przypadkach.

²⁹ Zob. A. Zatorski, *Pozorowanie zranień i innych urazów*, Warszawa 1972.

³⁰ Zajęcia z musztry miały obejmować: wyjaśnianie czynności, pokaz z objaśnieniem, ćwiczenia indywidualne i z pododdziałem (klasą).

³¹ W dziale VI „Samoobrona ludności”, art. 154, pkt 1 odnotowano: „Młodzież uczęszczająca do szkół średnich jest objęta przysposobieniem obronnym młodzieży”, natomiast w art.

nym przedmiotem nauczania oraz „integralną częścią procesu dydaktyczno-wychowawczego”³². Trzyletni kurs nauczania p.o. zajął miejsce wcześniej realizowanego przysposobienia wojskowego³³. Przekonywano: „uwzględniając realia istniejącego zagrożenia i możliwości użycia niszczycielskiej broni”, wszyscy muszą „być przygotowani do obrony w razie potrzeby [...] Ojczyzny i całej socjalistycznej wspólnoty”, stwierdzając przy tym: „Sposobiąc się do obrony, udzielamy przestrogi dla sił antykomunistycznych i sił wojny, a jednocześnie aktywnie oddziałujemy na mechanizmy odprężenia i utrzymania pokoju”³⁴. W pierwszym roku nauczania wysoką rangę nadano treściom działu polityczno-obronnego, w którym akcentowano, że „obronność kraju jest sprawą szczególnej wagi społecznej”³⁵. Prezentowano miejsce i rolę wojska w „systemie ludowej obronności” (kolejne omawiane zagadnienia to: „Imperializm – czynnik zagrożenia pokoju światowego”, „Potęga obozu socjalistycznego decydującą siłą w walce narodów świata o pokój”, „Ludowe Wojsko Polskie – zbrojna straż granic i niepodległości narodu”)³⁶. Przedstawiano „drogi rozwojowe” Wojska Polskiego – „Czynniki warunkujące zmiany w wojskowości, w sposobach walki zbrojnej, w sprzęcie technicznym i uzbrojeniu”, rolę PZPR i władzy ludowej w „umacnianiu Sił Zbrojnych”, rodzaje wojsk Sił Zbrojnych PRL i zmiany w nich zachodzące „w związku z wymogami współczesnego pola walki” oraz zadania jednostek Obrony Terytorialnej w okresie pokoju, rolę żołnierzy OT jako „społeczno-politycznych aktywistów swego terenu”³⁷.

Obronie terytorium kraju wyznaczono rolę mającą utwierdzić młodzież w przekonaniu, że można uchronić się przed skutkami działania środków rażenia. Obejmowano nią problematykę porządkującą informacje o rodzajach, za-

155, pkt 3: „Minister Oświaty i Szkolnictwa Wyższego w porozumieniu z Ministrem Obrony Narodowej, a w stosunku do szkół podległych innym ministrom – także w porozumieniu z tymi ministrami, ustala organizację, czas trwania i szczegółowe programy przysposobienia obronnego młodzieży”.

³² Program liceum ogólnokształcącego..., op. cit., s. 3.

³³ M. Maciaszek, *Wychowanie patriotyczne w nowych programach nauczania*, „Nowa Szkoła” 1966, nr 3, s. 10.

³⁴ J. Suwart, *Wychowanie polityczno-obronne*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik metodyczny...*, op. cit., s. 193.

³⁵ Zob. J. Gajewski, *Wychowanie polityczno-obronne*, [w:] *Przysposobienie obronne I rok nauczania*, red. Z. Worwa, Warszawa 1978, s. 3; *Powszechny obowiązek obrony PRL. Obronność kraju sprawą szczególnej wagi społecznej*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1971, nr 1 (70), s. 1–15.

³⁶ C. Czarnogórski, R. Sawicki, *Wychowanie polityczno-obronne*, [w:] *Przysposobienie obronne. I rok nauczania*, praca zbiorowa, Warszawa 1967, s. 3–15.

³⁷ Ibidem, s. 15–37.

sięgu i sile zróżnicowanych środków rażenia. Charakterystyka współczesnych środków napadu powietrznego dotyczyła „nieprzyjacielskich” środków napadu powietrznego – pilotowanych (samoloty) i bezpilotowych (rakiety, pociski rakietowe). Za główny środek „niszczenia nieprzyjaciela” uznano „broń jądrową” (omawiano reakcję łańcuchową – wybuch jądrowy, klasyfikację według mocy amunicji jądrowej, rodzaje wybuchów jądrowych i zjawisk z nimi związanych). Wyjaśniano przeznaczenie i sposoby zastosowania bojowych środków trujących, broni biologicznej oraz bomb lotniczych³⁸.

Poznawano w zarysie treść międzynarodowych aktów prawnych odnoszących się do obrony wolności i dóbr kultury w czasie pokoju i wojny, między innymi konwencje genewskie oraz cele i zadania Czerwonego Krzyża³⁹. Przy problematyce niesienia pomocy poszkodowanym informowano o materiałach i środkach stosowanych do pierwszej pomocy. Udzielano instrukcji na temat używania materiałów stanowiących wyposażenie torby sanitarnej oraz innych materiałów opatrunkowych, opatrunku osobistego, przeznaczenia i sposobu wykorzystania różnych środków leczniczych, przechowywania i konserwacji sprzętu trwałego. Wyjaśniano zasady i techniki stosowane w ramach samopomocy, pomocy wzajemnej i sanitarnej – znaczenie pierwszej pomocy w nagłych przypadkach i jej zakres, cechy charakteryzujące dobrego ratownika. Przy organizowaniu pierwszej pomocy uczono odróżniania „śmierci pozornej” od „rzeczywistej”, sztucznego oddychania sposobem „usta-usta”, „usta-nos”, sposobem Holger-Nielsena, Sylwestra, Howarda oraz masażu serca. Zajmowano się również charakterystyką omdleń, udaru cieplnego, porażenia słonecznego, prądem i piorunem, uduszeń, ratowaniem osób zasypanych, tonących, ze wstrząsem mózgu, padaczką, ciałami obcymi w nosie, uchu, oku, krtani i skórze, zatruciami gazem świetlnym i czadem, z odmrożeniami i zamrznięciami⁴⁰.

Z realizacji programowego zadania przygotowania młodych ludzi do służby wojskowej i prac w formacjach samoobrony wynikała nieodzowność poznania podstawowych zasad regulaminów wojskowych (tytuły podrozdziałów w podręczniku: *Regulaminy wojskowe podstawą kształtowania osobowości żołnierza PRL świadomego swych obowiązków, Przełożeni i podwładni, starsi i młodsi, Zachowanie żołnierskie, Meldunek i służbowe przedstawianie się, Wydawanie i wykonywanie rozkazów, Stopnie wojskowe i sposób ich oznaczenia w rodza-*

³⁸ W. Nowak, *Przysposobienie w zakresie obrony terytorium kraju*, [w:] *Przysposobienie obronne. I rok nauczania*, op. cit., s. 38–93.

³⁹ J. Ejmont, *Szkolenie sanitarne*, [w:] *Przysposobienie obronne I rok nauczania*, op. cit., s. 94–99.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 100–131. Zob. także: *Gdy rannych jest wielu (Wskazówki do ćwiczeń zgrywiających)*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 1 (60), s. 16–21.

jach)⁴¹. Młodzież nabywała i doskonaliła umiejętności z zakresu stosowania regulaminowych form zachowania się, począwszy od lekcji organizacyjnych (w szkołach podstawowych, zasadniczych i średnich), na których dyżurny podawał komendy: „Powstań”, „Baczność”, wykonywał zwroty, podchodził na trzy kroki do wchodzącego nauczyciela i meldował:

„Obywatelu profesorze, dyżurny klasy, uczeń [...] melduje klasę [...] gotową do zajęć z przysposobienie obronnego. Stan [...], obecnych [...]”, uczniowie na słowa nauczyciela: „Czołem klasa”, odpowiadali: „Czołem, obywatelu profesorze” [...] na zezwolenie nauczyciela dyżurny podawał komendy „Spocznij”, „Siadać” i udawał się na swoje miejsce⁴².

Instruowano nauczycieli: „Doskonalenie umiejętności uczniów w tym zakresie musi mieć miejsce na każdej następnej lekcji przysposobienia obronnego, a także zgodnie z punktem 10 rozdziału IV »Ceremoniału szkolnego«, podczas rozpoczynania i kończenia codziennych zajęć szkolnych”⁴³.

Wiadomości i umiejętności dotyczące posługiwania się bronią sportową, zaczepnymi i obronnymi granatami ręcznymi oraz przeciwpancernymi zdobywano w trakcie szkolenia strzeleckiego. „Szkolenie ogniowe” obejmowało charakterystykę karabinka sportowego (kbks) wz 48: środki ostrożności i bezpieczeństwa przy używaniu broni, przeznaczenie, dane techniczne części kbks – rozkładane i składane, czyszczenie po strzelaniu i konserwacja. Wyjaśniano właściwości bojowe i techniczne granatów stosowanych w natarciu i obronie – ręcznych RG-42, F-1 i przeciwpancernych, uzbrojenie, rzucanie i rozbrojenie granatu ręcznego. Zasady strzelania dotyczyły informacji na temat lotu pocisku w powietrzu, elementów toru pocisku, celowania i błędów w celowaniu, zasad zachowania się w strzelnicy⁴⁴.

Przypominano i doskonalamo ukształtowane w szkole podstawowej umiejętności z musztry żołnierskiej – w zakresie postawy zasadniczej i swobodnej, zwrotów w miejscu, marszu krokiem równym i defiladowym, zmiany kierunku, zatrzymywania się, oddawania honorów w miejscu i marszu bez nakrycia głowy, z nakryciem głowy oraz musztry drużyny – zbiórka, równanie i krycie, odliczanie, odstępowanie i łączenie, marsz w kolumnie dwójkowej i w rzędzie, występowanie i wstępowanie, podchodzenie do przełożonego. Musztra plutonu obejmowała

⁴¹ T. Siuda, *Regulaminy*, [w:] *Przysposobienie obronne. I rok nauczania*, op. cit., s. 132–151.

⁴² Z. Szubiga, *Regulaminy*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik...*, op. cit., s. 356.

⁴³ Ibidem. Zob. *Nowe regulaminy w siłach zbrojnych PRL*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1971, nr 1 (70), s. 15–32.

⁴⁴ S. Fidyk, *Szkolenie ogniowe*, [w:] *Przysposobienie obronne. I rok nauczania*, op. cit., s. 152–171.

zbiórkę plutonu, formowanie kolumny czwórkowej z dwuszeregu i odwrotnie, „zaginanie i odginanie skrzydeł”, marsz w kolumnie czwórkowej⁴⁵.

W drugim roku nauczania wychowanie polityczno-obronne „integrowało pierwiastek patriotyczny z wiedzą obronną”⁴⁶. W jego ramach realizowano trzy tematy: pierwszy dotyczył agresywnego charakteru paktów militarnych zawieranych przez „państwa imperialistyczne”, drugi – politycznego i wojskowego znaczenia obronnego Układu Warszawskiego, trzeci – zagadnień walki ideologicznej i wojny psychologicznej prowadzonej przez państwa kapitalistyczne przeciw krajom socjalistycznym⁴⁷. Uczniowie dowiadawali się, że „Agresywne zamiary imperialistów znalazły najbardziej dobitny wyraz w montowaniu sojuszków wojskowo-politycznych, ostrzem swym skierowanych przeciwko państwom wspólnoty socjalistycznej”, a „Jednym z najbardziej agresywnych bloków” jest Pakt Północnoatlantycki – NATO, którego celem stały się:

mobilizacja wszystkich sił politycznych, gospodarczych, militarnych Europy Zachodniej w celu stworzenia takiej sytuacji, by umożliwić zastosowanie szantażu wojennego wobec krajów socjalistycznych i dyktowania im warunków z pozycji siły; tworzenie wszelkimi sposobami i siłami, ruchów postępowych w państwach członkowskich NATO; zapewnienie dominacji i kontroli USA w systemie państw kapitalistycznych; stworzenie z państw Europy Zachodniej arsenału zbrojeniowego przeciwko krajom socjalistycznym⁴⁸.

Jednocześnie uzyskiwali informacje o genezie oraz politycznym i wojskowym znaczeniu Układu Warszawskiego, w których zapewniano:

Układ Warszawski – to nie tylko porozumienie o znaczeniu obronnym. W swej treści zakłada on szeroką współpracę natury politycznej, gospodarczej i kulturalnej krajów socjalistycznych, otwiera szerokie obszary dla rozwoju inicjatywy i twórczej działalności wszystkich jego uczestników, daje możliwość każdemu państwu wnoszenia swego wkładu w ogólną sprawę umacniania potęgi wspólnoty politycznej⁴⁹.

⁴⁵ Z. Szubiga, *Musztra*, [w:] *Przysposobienie obronne. I rok nauczania*, op. cit., s. 175–188.

⁴⁶ J. Suwart, *Wychowanie polityczno-obronne*, op. cit., s. 192.

⁴⁷ J. Gajewski, K. Kulik, *Wychowanie polityczno-obronne*, [w:] *Przysposobienie obronne. II rok nauczania*, red. Z. Worwa, Warszawa 1976, s. 3–21.

⁴⁸ Ibidem, s. 6. Zob. także: *Przysposobienie obronne. Zbiór ćwiczeń dla szkoły średniej (ćwic. 1–3)*, red. Z. Worwa, Warszawa 1984, s. 3–4.

⁴⁹ J. Gajewski, K. Kulik, *Wychowanie polityczno-obronne*, op. cit., s. 15; J. Gajewski, *Agresywny charakter paktów militarnych państw imperialistycznych*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1975, nr 1.

Zwracano uwagę na „zachowanie czujności” wobec dywersji ideologiczno-programowej prowadzonej przeciw Polsce przez kilkadziesiąt wyspecjalizowanych ośrodków rozlokowanych w Europie Zachodniej w USA, wymieniano między innymi Amerykańską Agencję Informacyjną, która „programuje główne kierunki ataków, przydziela dolary do poszczególnych ośrodków, szkoli i instruuje kadry propagandowe, zajmuje się szpiegostwem”, rozgłośnię „Radio Wolna Europa”, ośrodek paryskiej „Kultury”, ośrodek zachodnioniemiecki (z rozgłośniami radiowymi „Deutsche Welle” – Niemiecka Fala, i „Deutschlandfunk” – Niemieckie Radio)⁵⁰.

Rozbudowane zostało przysposobienie w zakresie obrony cywilnej, poszerzające wiedzę nabytą na wcześniejszych etapach. Omawiano wykorzystanie budowli ochronnych w okresie zagrożenia i wojny (schrony, ukrycia przystosowane, szczeliny przeciwlotnicze, ukrycia przed opadem promieniotwórczym) oraz przedsięwzięcia profilaktyczne zabezpieczające przed działaniem środków rażenia (sanitarne – zabiegi przeciwepidemiczne, sanitarno-higieniczne, zabiegi profilaktyczne o charakterze specjalnym, zabezpieczenie przed skażeniem lub zakażeniem żywności, wody i paszy, zaciemnianie, zabezpieczenie przeciwpożarowe)⁵¹. Przypominano o rodzajach sygnałów alarmowych, postępowaniu ludności w rejonach skażonych lub zakażonych, udzielając zaleceń dotyczących zachowania się w okresie bezpośredniego zagrożenia, alarmu i napadu powietrznego⁵². Podkreślano wagę środków i sposobów rozpoznania ogólnego oraz specjalistycznego skażeń w rejonach porażenia (naziemne i nawodne rozpoznanie ogólne, rozpoznanie specjalistyczne metodą fotograficzną, chemiczną, luminescencyjną, jonizacyjną, przyrządy dozymetryczne – indykatory DP-63, rentgenometry D-08, radiometry DP-70, dozymetry DP-11B, kolorymetry PK-56, automatyczny sygnalizator skażeń GSP-1, sygnalizator promieniowania RS-70, przyrządy rozpoznania chemicznego [PChR], rozpoznanie biologiczne)⁵³. Zapoznawano ze środkami ochrony skóry i rodzajami zabiegów sanitarnych (częściowymi – udzielanymi na zasadach wzajemnej pomocy, przy skażeniu substancjami promieniotwórczymi, środkami trującymi i biologicznymi, całkowitymi zabiegami

⁵⁰ J. Gajewski, K. Kulik, *Wychowanie polityczno-obronne*, op. cit., s. 27–28.

⁵¹ W. Nowak, *Przysposobienie w zakresie obrony cywilnej*, [w:] *Przysposobienie obronne. II rok nauczania*, op. cit., s. 34–55. Zob. także: *Obrona życia ludzkiego podstawowym zadaniem obrony cywilnej (ćwic. 26–113)*, [w:] *Przysposobienie obronne. Zbiór ćwiczeń...*, op. cit., s. 20–58.

⁵² W. Nowak, *Przysposobienie w zakresie...*, op. cit., s. 55–64; Z. Jaśtak, *Informator o skutkach działania broni jądrowej*, Warszawa 1971.

⁵³ W. Nowak, *Przysposobienie w zakresie...*, op. cit., s. 64–75; T. Pióro, *Broń jądrowa. Geneza, działanie, skutki*, Warszawa 1971.

sanitarnymi przeprowadzanymi po wyjściu z rejonu skażenia, użyciem indywidualnego pakietu przeciwchemicznego)⁵⁴. Przygotowywano do przeprowadzenia zabiegów specjalnych na skażonej lub zakażonej odzieży w przypadku skażenia promieniotwórczego, skażenia środkami trującymi oraz środkami biologicznymi, czynności dezaktywacyjnych terenu, budynków i pojazdów, odkażania terenu i znajdujących się na nim obiektów oraz sprzętu – mechanicznego, fizykochemicznego, chemicznego, dezynfekcyjnego – częściowego i całkowitego, dezaktywacji skażonej lub zakażonej żywności, wody i paszy⁵⁵. Charakteryzowano urządzenia stałe służące do zabiegów specjalnych – punkty zabiegów sanitarnych (PZSan), odkażania odzieży (POO), odkażania transportu (POTr), zabiegów weterynaryjnych (PZWet) – oraz zasady bezpieczeństwa podczas wykonywania dezaktywacji, odkażania, dezynfekcji.

Wykorzystując wiadomości ze szkoły podstawowej w ramach szkolenia sanitarnego, uczono opatrywania różnego rodzaju ran oraz udzielania pomocy osobom poszkodowanym. Przypominano wcześniej poznane i zapoznawano z nowymi sposobami opatrywania ran (uszkodzenia ciała w przypadku zastosowania broni jądrowej, chemicznej lub biologicznej, podział ran: postrzałowe, szarpane, cięte, tłuczone, kłute, kłusane; gojenie się ran: przez rychłozrost, ziarninowanie; zakażenia ran niebezpieczne dla zdrowia: ogólne, różą przyranną, tężcem, zgorzel gazowa)⁵⁶. Zajmowano się aseptyką i antyseptyką – wyjaławianiem narzędzi metalowych, strzykawek i igieł do zastrzyków, opatrywaniem zranień, nakładaniem opatrunków przy zranieniu kończyn, tułowia, głowy, zasadami mocowania opatrunków większych i mniejszych w różnych okolicach ciała, nakładaniem opatrunków kolistych, śrubowych zwykłych, śrubowych zaginanych, węzowych, żółwiowych zbieżnych i rozbieżnych, kłosowych zstępujących i wstępujących, opatrywaniem za pomocą chusty trójkątnej, zastosowaniem opatrunków uździenicowych dwustronnych i jednostronnych, czepca Hipokratesa, gwiazdy grzbietu, opasek procowych, opatrunków w kształcie litery „T”, opatrunku Dessaulta⁵⁷. Zaznajamiano z zasadami udzielania pomocy przy wystąpieniu złamań (rodzaje

⁵⁴ W. Nowak, *Przysposobienie w zakresie...*, op. cit., s. 75–80; *Podręcznik szeregowca*, Warszawa 1969.

⁵⁵ W. Nowak, *Przysposobienie w zakresie...*, op. cit., s. 81–89. Zob. także: Z. Kopyra, *Biologiczne środki niszczenia zwierząt*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 3 (62), s. 11–20.

⁵⁶ J. Ejmont, *Szkolenie sanitarne*, [w:] *Przysposobienie obronne. II rok nauczania*, op. cit., s. 91–96; A. Graas, *Poradnik pracy drużyn sanitarnych*, Warszawa 1973.

⁵⁷ J. Ejmont, *Szkolenie sanitarne*, op. cit., s. 96–110. Zob. T. Niewdański, *Zagadnienie wstrząsu pourazowego przy udzielaniu pomocy poszkodowanym*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 5 (64), s. 24–26.

uszkodzeń urazowych tkanek miękkich, stawów i kości: stłuczenia, skręcenia i zwichnięcia stawów, naderwanie i naciągnięcie ścięgien, mięśni i więzadeł, złamania kości: całkowite i częściowe, zamknięte i otwarte), nakładania unieruchomień – doraźnych, częściowych, prowizorycznych. Podawano, jak udzielić pomocy przy uszkodzeniach termicznych (oparzenia pierwszego, drugiego i trzeciego stopnia), wywołanych środkami chemicznymi: trującymi, duszącymi, ogólnotrującymi, parzącymi, psychotropowymi, porażeniach środkami duszącymi, ogólnotrującymi, związkami fosforowo-organicznymi (np. sarin, soman) w postaci lekkiej i ciężkiej, jak zapobiegać zatruciom środkami ochrony roślin (pestycydami) oraz środkami chemicznymi w warunkach pokojowych: zatruciu kwasem siarkowym, azotowym, rolnym, octowym, żrącymi zasadami: ługiem potasowym, sodowym, wapnem niegaszonym, amoniakiem, środkami leczniczymi, alkoholem i alkoholem metylowym, benzyną⁵⁸. Omawiano uszkodzenia ciała wywołane energią promienistą (ostre i przewlekłe uszkodzenia popromienne, objawy choroby popromiennej – okres utajony, pełnego rozwoju i zdrowienia), udzielanie pomocy w przypadku użycia broni atomowej, uszkodzenia mieszane – miksty – sposoby obrony przeciwepidemicznej: postępowanie profilaktyczne, likwidacja ognisk epidemicznych. Sporo uwagi poświęcano przenoszeniu rannych i chorych przez sekcję sanitarną (zadania służby medyczno-sanitarnej w oddziałach samoobrony, zasady transportowania osób poszkodowanych, przenoszenie rannego przez jedną osobę – sposób wywlekania „na boku”, „na plecach”, prowadzenie rannego – przenoszenie sposobem „matczynym”, „na barana”, przy użyciu pasa noszowego, na grzbiecie, sposobem „strażackim”, „na stołeczku”, „na ławeczce”, „pod pachy i kolana”, przy pomocy koca i pasów noszowych, na krzesła, zadania sekcji i drużyny sanitarnej, przenoszenie rannego na noszach, przenoszenie noszy z poszkodowanym środkami transportu sanitarnego: na wozie konnym, w samochodzie sanitarnym)⁵⁹.

Teoria i praktyka szkolenia strzeleckiego dotyczyła czterech tematów. Zajmowano się przeznaczeniem karabinka sportowego (kbks) wz. 48 – ostrożność i bezpieczeństwo przy obchodzeniu się z bronią, ogólnymi danymi i częściami kbks (ciężar, długość, donośność, siła przebiccia, lufa, komora zamkowa, urządzenie spustowe, wyciąg, przyrząd celowniczy, zamek, kurek, łoże), działaniem karabinka, rozkładaniem i składaniem, czyszczeniem i konserwacją (przybory i materiały do czyszczenia i rozkładania)⁶⁰. Przybliżano zasady strzelania:

⁵⁸ J. Ejmont, *Szkolenie sanitarne*, op. cit., s. 120–132; Graas, *Poradnik pracy drużyn...*, op. cit.

⁵⁹ J. Ejmont, *Szkolenie sanitarne*, op. cit., s. 91–140.

⁶⁰ S. Fidyk, *Szkolenie strzeleckie*, [w:] *Przysposobienie obronne. II rok nauczania*, op. cit., s. 158–164; *Ilustrowany wojskowy słownik techniczny*, Warszawa 1970.

prędkość i kierunek, lot pocisku w powietrzu; tor pocisku: punkt wylotu, upadku, kąt podniesienia, rzutu; celowanie: linia i punkt celowania, linia strzału⁶¹. Informowano o czynnikach, które wpływają na celność strzelania (przyczyny niezależne: broń, lufa, pociski, ładunek prochowy, warunki atmosferyczne – przy oświetleniu słonecznym, oraz zależne od strzelca: postawa i trzymanie broni, celowanie, oddech, ściąganie języka spustowego; błędy w celowaniu i ich wpływ na celność strzelania: przyleganie do dołka strzeleckiego, brak celowania tzw. muszką równą, naprężanie mięśni, przestrzeganie zasad zachowania się na strzelnicy)⁶². Uczono, jak używać granatów ręcznych RG-42 oraz F-1 – w natarciu granatów zaczepnych, rażących na odległość bliższą RG-42 oraz w obronie granatów rażących na dużych odległościach F-1 (uzbrojenie, rzucanie i rozbrojenie granatów ręcznych, właściwości granatów ręcznych odłamkowych: rodzaje, ciężar uzbrojonego granatu, działania bojowe, sposób działania urządzeń uderzeniowych, czas palenia się urządzeń zapalających, promienie rozrzutu i rażenia odłamkami)⁶³.

Musztra zwarta pododdziałów obejmowała musztrę drużyny i plutonu. Drużyna ćwiczyła marsz w rzędzie i w kolumnie dwójkowej, zmianę kierunku marszu z wykonaniem komendy: „kierunek w prawo” („w lewo”, „w tył na prawo”, „w tył na lewo”, „w prawo skos”, „w lewo skos”), przechodzenie w marszu z rzędu w kolumnę dwójkową i z kolumny dwójkowej w rząd, przesunięcie szyku drużyny o krok w przód lub w tył. W musztrze plutonu doskonalono przejście w marszu kolumny czwórkowej w dwójkową oraz dwójkowej w czwórkową, oddawanie przez pluton honorów w miejscu⁶⁴. Instruowano:

Po przejściu przed frontem plutonu przełożony staje przed środkiem szyku [...] i wita się zwrotem: „Czołem żołnierze (uczniowie)” [...] odpowiadają głośno, wyraźnie i jednocześnie „Czołem obywatelu profesorze (dyrektorze, wizytatorze, pułkowniku)”. Pożegnanie przełożonego odbywa się w taki sam sposób jak powitanie. Na udzieloną przez przełożonego pochwałę lub wyrażone podziękowanie żołnierze (uczniowie)

⁶¹ S. Fidyk, *Szkolenie strzeleckie*, op. cit., s. 164–171; *Instrukcja strzelania z karabinka sportowego*, Warszawa 1968.

⁶² S. Fidyk, *Szkolenie strzeleckie*, op. cit., s. 171–178; *Materiały do szkolenia podstawowego oddziałów samoobrony*, Warszawa 1973.

⁶³ S. Fidyk, *Szkolenie strzeleckie*, op. cit., s. 178–181. Zob. także np. *Komunikat 1 z VI międzynarodowych zawodów strzeleckich o „Złoty Muszkiet” pomiędzy zespołami młodzieży szkolnej Polski i NRD*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 1 (60), s. 57–59.

⁶⁴ Z. Szubiga, *Musztra*, [w:] *Przysposobienie obronne. II rok nauczania*, op. cit., s. 187–192; *Przestrzeganie norm i prawideł postępowania warunkiem społecznego porządku i sprawnego działania (ćwicz. 147–151)*, [w:] *Przysposobienie obronne. Zbiór ćwiczeń...*, op. cit., s. 91–92.

odpowiadają: „Ku chwale Ojczyzny, obywatelu profesorze (wizytatorze, pułkowniku)”. Zwrot ten wymawiają, skandując każde słowo⁶⁵.

Wprowadzono zajęcia z terenoznawstwa, na których zajmowano się przede wszystkim sposobami obserwacji terenu, a zwłaszcza jednym z nich – „obserwowaniem określonego wycinka terenu z miejsca”⁶⁶. Pucowano, aby wybierać miejsce obserwacji dające „możliwości wglądu i kontroli wzrokowej całej określonej przestrzeni na potrzebną głębokość”⁶⁷. Mogły nimi być: wzniesienia lub „wyższe przedmioty terenowe”, na przykład dach, drzewo. Zaznaczano, że w zależności od potrzeb i warunków można ją prowadzić w postawie stojącej lub leżącej, „za pomocą oczu”, lornetki polowej (pryzmatycznej), peryskopu, noktowizora.

W trzecim roku nauczania zajmowano się problematyką czterech działów: wychowania polityczno-obronnego (tematy realizowane w klasie pierwszej i drugiej), przysposobienia z zakresu obrony cywilnej (tematy w klasie pierwszej i drugiej), łączności (nowy dział), regulaminów (tematy w klasie pierwszej) oraz terenoznawstwa (jeden temat w klasie drugiej). Na wychowanie polityczno-obronne składały się trzy obszerne tematy. Pierwszy zatytułowany był „Służba wojskowa zaszczytnym, patriotycznym i obywatelskim obowiązkiem – ważnym etapem w życiu młodzieży” (podstawowa forma przygotowania obywateli do obrony kraju, rodzaje służby wojskowej – służba zasadnicza, szkolenie poborowych, szkolenie studentów, ćwiczenia żołnierzy rezerwy i okresowa służba wojskowa, pełnienie służby wojskowej przez wszystkie osoby, które nie przekroczyły ustawowo określonej granicy wieku i są zdolne do służby w razie wprowadzenia stanu bezpośredniego zagrożenia państwa oraz po ogłoszeniu mobilizacji i w czasie wojny, przygotowanie młodzieży do służby wojskowej)⁶⁸. Wojsko Polskie przedstawiano jako „szkołę hartu i obywatelskiego wychowania”, zwracając uwagę na pracę ideowo-polityczną, oświatowo-kulturalną i sportowo-polityczną prowadzoną w jednostkach wojskowych, na obowiązki i uprawnienia młodzieży przedpoborowej, poborowej i ich rodzin – dopełnienie obowiązku rejestracji,

⁶⁵ Z. Szubiga, *Musztra*, op. cit., s. 192. Zob. *Regulamin musztry*, [w:] *Nowe regulaminy...*, op. cit., s. 25–27.

⁶⁶ L. Szwalek, *Terenoznawstwo*, [w:] *Przysposobienie obronne. II rok nauczania*, op. cit., s. 182; *Terenoznawstwo*, praca zbiorowa, Warszawa 1965.

⁶⁷ L. Szwalek, *Terenoznawstwo*, op. cit., s. 182. Zob. Z. Szubiga, *Jak można przeprowadzić praktycznie temat: „Orientowanie się w terenie bez mapy”*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1970, nr 5 (69), s. 19–25.

⁶⁸ T. Piotrowski, Z. Miller, M. Góralewski, *Wychowanie polityczno-obronne*, [w:] *Przysposobienie obronne. III rok nauczania*, red. Z. Worwa, Warszawa 1978, s. 3–8; M. Anuszewicz, C. Czarnogórski, *Ludowe Wojsko Polskie. Historia i dzień dzisiejszy*, Warszawa 1973.

wiosenny i jesienny pobór, powiadamianie Wojskowej Komendy Uzupelnień o zmianach w stanie zdrowia, ubieganie się o zezwolenie na każdorazowy wyjazd za granicę, prawo do ubiegania się o przyjęcie do akademii i wyższych szkół oficerskich, szkół chorążych i podoficerskich, ochrona mieszkań członków rodzin żołnierzy odbywających czynną służbę wojskową *etc.*⁶⁹. Drugi temat brzmiał: „Żołnierz Ludowego Wojska Polskiego wzorem patriotyzmu i obywatelskiej postawy”, omawiano „patriotyzm, poczucie więzi z narodem, przywiązanie do tradycji narodowych, umiłowanie własnego kraju” jako cechy wyróżniające żołnierza polskiego, istotę „internacjonalizmu, poczucie więzi ideowej z państwami socjalistycznymi, braterstwo broni z armiami Układu Warszawskiego”, obowiązek przestrzegania prawa i norm współżycia społecznego, zdyscyplinowanie i karność, poszanowanie przełożonych, godność, honor i wierność przysiędze wojskowej jako nakazy szczególnej wagi⁷⁰. Trzeci temat to „Szkolnictwo wojskowe”, obejmujący: system szkolnictwa wojskowego – akademie wojskowe, wyższe szkoły oficerskie, szkoły chorążych, podoficerskie szkoły zawodowe⁷¹. Przyjęto, jak widać z przeglądu tematów i omawianej w ich ramach problematyki, że wszystkie analizowane kwestie będą się sprowadzać do „jednego generalnego zagadnienia – służby w Ludowym Wojsku Polskim”, aby wpłynąć na ugruntowanie „ideowego i psychicznego przygotowania młodzieży do odbycia służby wojskowej”⁷². Za celowe uznano przybliżenie również innych rodzajów obowiązków obronnych, do pełnienia których powoływani byli wszyscy uczniowie, gdyż służbę wojskową – „najwyższy rodzaj wypełniania obowiązku obrony” – odbywała tylko część uczniów (męska).

Zwraca uwagę szerokie potraktowanie przygotowania w zakresie obrony cywilnej, obejmującego osiem tematów. Pierwszy z nich koncentrował się na postępowaniu z osobami poszkodowanymi środkami rażenia (wybór i przygotowanie doraźnie przystosowanych „zastępczych miejsc szpitalnych” i sal chorych, charakterystyka osób chorych – higiena, pielęgnacja, żywienie, obserwacja, podawanie leków, wstrzyknięcia, opieka nad rekonwalescentem)⁷³. Zajmowano się zadaniami związanymi z przemieszczaniem, rozśrodkowaniem ludności z rejonów szczególnie zagrożonych (przedsięwzięcia związane z rozśrodkowaniem – eta-

⁶⁹ T. Piotrowski, Z. Miller, M. Góralewski, *Wychowanie polityczno-obronne*, op. cit., s. 8–13; *Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1972.

⁷⁰ T. Piotrowski, Z. Miller, M. Góralewski, *Wychowanie polityczno-obronne*, op. cit., s. 13–18.

⁷¹ W szkołach średnich kolportowano wydawany co roku przez MON *Informator dla kandydatów do wojskowych szkół zawodowych*.

⁷² J. Suwart, *Wychowanie polityczno-obronne*, op. cit., s. 217.

⁷³ J. Ejmont, W. Nowak, *Przysposobienie w zakresie obrony cywilnej*, [w:] *Przysposobienie obronne. III rok nauczania*, op. cit., s. 28–51; J. Ejmont, *Ratownik PCK*, Warszawa 1970.

py, rola i zadania służby opieki społecznej), wydobywaniem i ratowaniem ludzi z zagruzowanych ukryć i budynków uszkodzonych (zagruzowanie ograniczone i przestrzenne, stok, uwarstwienie, pomieszczenie: wypełnione, uszkodzone, zasypane, stożek gruzowy, ruina brzegowa, zasady odgruzowania, wykonywanie dojsć i dojazdów do zawałów i rumowisk, ratowanie osób z budynków uszkodzonych i zagruzowanych, warunki bezpieczeństwa w czasie akcji ratowniczych)⁷⁴. Za istotne uznano zagadnienia odnoszące się do budowy, uszkodzeń i zniszczeń instalacji komunalnych – znaczenie budowli, instalacji i urządzeń gospodarki komunalnej, czynniki decydujące o rodzaju i zakresie ich zniszczeń, lokalizowanie i naprawa urządzeń instalacji komunalnych. Przypominano o ochronie zwierząt domowych przed środkami rażenia – punkty odkażania i zabiegów weterynaryjnych, pierwsza pomoc przy złamaniach, oparzeniach, zatruciach środkami duszącymi, parzącymi, drażniącymi, ratowanie z płonących zagród.

Szczegółowo omawiano zasady ochrony przeciwpożarowej w czasie pokoju, zagrożenia i wojny (zagrożenia pożarowe w czasie pokoju i wojny – pożary pojedyncze wewnętrzne i zewnętrzne, blokowe, przestrzenne, burze ogniowe; przeszkody niepalne – ściany przeciwpożarowe i przerwy ochronne, stropy niepalne, przerwy ogniowe, drogi ewakuacji; dostępy – dojazdy i dojścia; posługiwanie się podręcznym sprzętem pożarniczym – gaśnice pianowe, proszkowe, śniegowe, tetrowe, agregaty gaśnicze, koce azbestowe, hydropulty i hydronetki, kontrola, konserwacja i rozmieszczanie podręcznego sprzętu gaśniczego). Podawano sposoby organizowania i prowadzenia akcji gaśniczej (organizacja i prowadzenie akcji przy pożarze budynków mieszkalnych i gospodarczych, zachowanie środków bezpieczeństwa, przeciwdziałanie panice, gaszenie środków zapalających – napalmu, fosforu, termitu, elektronu; gaszenie pożarów stogów zboża, magazynów ziarna, pożarów lasów i torfowisk, ratowanie ludzi z płonących budynków, sposoby gaszenia odzieży na płonącym człowieku). Zaznajamiano z zagadnieniami ochrony bezpieczeństwa i porządku (zasady zachowania porządku i bezpieczeństwa w czasie bezpośredniego zagrożenia i wojny, postępowanie przy znalezieniu niewybuchów, niewypałów i przedmiotów niewiadomego pochodzenia).

Poszerzaniu wiedzy i doskonaleniu kompetencji w zakresie stosowania regulaminowych form zachowania (wcześniej poznano elementarne zasady żołnierskiego zachowania – zachowania dyżurnego i klasy podczas rozpoczynania i zakończenia lekcji, meldowania się uczniów, zasady zależności służby wojskowej, wydawanie i wykonywanie rozkazów, oznaczanie stopni wojskowych w różnych rodzajach wojsk) służyła teoria i związane z nią ćwiczenia praktyczne z dwóch tematów. Pierwszy dotyczył służby wartowniczej – zadań i ogólnych zasad jej

⁷⁴ J. Ejmont, W. Nowak, *Przysposobienie w zakresie...*, op. cit., s. 52–62.

pełnienia, podległości, praw i obowiązków wartownika; odprawy i zmiany wart – ustawień do zmiany warty obejmującej i zdającej, zmiany wartowników na posterunku i sposobów pełnienia przez nich służby⁷⁵. Instruowano:

Przez cały czas pełnienia służby wartownik musi być czujny i w razie potrzeby działać szybko, lecz rozważnie. Wartownikowi na posterunku nie wolno spać, siedzieć, opierać się, czytać, pisać, jeść, palić, rozmawiać, załatwiać potrzeb fizjologicznych, przyjmować i przekazywać żadnych przedmiotów, zdejmować oporządzenia, przerywać obserwacji powierzonego posterunku, a tym bardziej z niego schodzić. Jedyne w wypadku gdy w pobliżu posterunku zagrożone jest życie ludzkie lub mienie państwowe, wartownik może oddalać się dla udzielenia pomocy, lecz tylko na taką odległość, aby mógł nadal chronić powierzony obiekt⁷⁶.

W ramach drugiego tematu zajmowano się prawami i obowiązkami żołnierzy patroli garnizonowych, także procedurą legitymowania oraz rewizji osób i pojazdów. Pouczano, że w razie zaistnienia konieczności przeprowadzenia rewizji osobistej należy osobę rewidowaną „ustawić w rozkroku z rękami założonymi na kark, przytrzymując jej stopę nogą wykroczną. Rewizję zaczyna się od nakrycia głowy. Następnie przeszukuje się prawą, a potem lewą stronę zatrzymanej osoby. W razie potrzeby przeprowadzenia bardziej szczegółowej rewizji dokonuje się jej po rozebraniu zatrzymanego”⁷⁷. W okresie zagrożenia i wojny patrole oddziałów samoobrony uprawnione zostały do doprowadzania na posterunki MO osób dokonujących włamań, rozbojów, dywersji, szpiegostwa, „szerzących wrogą propagandę”, posiadających nielegalnie broń, dezertujących z wojska *etc.*

Na zajęciach z terenoznawstwa, które obok „wartości poznawczych” posiadało – jak stwierdzono – „wiele walorów wychowawczych”, zdobywano wiadomości o „terenie i mapie z punktu widzenia wojskowego”⁷⁸. Po zagadnieniach wprowadzających (geoida i sposoby jej przedstawiania na płaszczyźnie, zasadnicza część mapy topograficznej i opisy pozaramkowe, skala i podziałka liniowa, system współrzędnych, rzeźba terenu, znaki umowne stosowane na mapach) realizowano tematy związane z orientowaniem się w terenie bez mapy (przy użyciu kom-

⁷⁵ Z. Szubiga, *Regulaminy*, [w:] *Przysposobienie obronne. III rok nauczania*, op. cit., s. 158–172; *Regulamin służby garnizonowej i wartowniczej Sił Zbrojnych PRL*, Warszawa 1972.

⁷⁶ Z. Szubiga, *Regulaminy*, op. cit., s. 166–167; *Regulamin służby wewnętrznej Sił Zbrojnych PRL*, Warszawa 1972.

⁷⁷ Z. Szubiga, *Regulaminy*, op. cit., s. 172.

⁷⁸ L. Szwałek, *Terenoznawstwo*, [w:] *Przysposobienie obronne. III rok nauczania*, op. cit., s. 174; *Terenoznawstwo (ćwicz. 14–134)*, [w:] *Przysposobienie obronne. Zbiór ćwiczeń...*, op. cit., s. 60–83.

pasu, busoli – Adrianowa i AK produkowanej w Polsce lub NRD, według Słońca, Słońca i zegarka, Księżycy) oraz orientowaniem się w terenie z użyciem mapy (tzw. zorientowanie mapy – geometryczne i magnetyczne, określenie miejsca stania na mapie – według najbliższych znajdujących się przedmiotów, rzeźby terenu, pomiaru odległości, wcięcia w bok i wstecz, sposobem Bołotowa, porównywanie mapy z aktualną sytuacją terenową)⁷⁹. Po pracy w terenie wykonywano szkice terenu (tzw. zdjęcia na oko) – z miejsca, z podstawy, marszowe.

Na trzecim roku nauczania przysposobienia obronnego wprowadzono zajęcia z łączności. Przyznano im ważną rolę ze względu na decydujące znaczenie utrzymania ciągłej łączności w „sytuacjach na polu walki” oraz działaniach obrony cywilnej. Ich praktyczny charakter wiązał się z umiejętnościami posługiwania się sprzętem szkoleniowym⁸⁰. Przy temacie związanym z podziałem środków łączności przewodowej i ich obsługą informowano o rodzajach środków łączności – radiowych, radioliniowych, przewodowych, ruchomych, sygnalizacyjnych, o sposobach organizowania łączności, danych taktyczno-technicznych, częściach składowych, przeznaczeniu, pracy i eksploatacji aparatu telefonicznego AP-48 oraz polowej łącznicy telefonicznej ŁP-10 i P-193B⁸¹. Zdobyta wiedza teoretyczna na temat zasad budowy polowej linii przewodowej oraz sprzętu używanego do tego rodzaju czynności wspierana była zajęciami w terenie, z praktycznym pokazem budowy linii. Uwzględnić należało różne warunki terenowe oraz przeszkody, między innymi rozwijanie i zwijanie linii na drodze o powierzchni twardej lub gruntowej, w terenie błotnistym, w lesie, pod i nad torem kolejowym, gdy występowały przeszkody – na przykład w górach lub wodne. Uwagę zwracano na sposoby wykonywania złącz i umocowań, maskowania oraz usuwania uszkodzeń. Wyrabiano przekonanie, że szybkość przekazywania informacji uzależniona jest od sprawnego obsługiwanie środków łączności (dobre wyszkolenie dyżurnych i obsługi łącznic telefonicznych), umiejętnego nawiązywania łączności i prowadzenia korespondencji telefonicznej – zgłaszanie, wywoływanie, posługiwanie się kryptonimami, wymiana telefonogramów w połączeniach wewnętrznych i zamiejscowych⁸².

Z przeglądu grup tematycznych programów nauczania i podręczników przysposobienia obronnego wynika, iż starano się w nich ująć kompleksowo zbiór zagadnień dotyczących różnych aspektów obronności kraju. Problematykę woj-

⁷⁹ L. Szwałek, *Terenoznawstwo*, op. cit., s. 174–233.

⁸⁰ Zestawienie potrzebnego sprzętu i pomocy naukowych zamieszczono w *Wykazie pomocy naukowych dla liceum ogólnokształcącego*, Warszawa 1971.

⁸¹ T. Siuda, *Łączność*, [w:] *Przysposobienie obronne. III rok nauczania*, op. cit., s. 109–136; *Łączność (ćwicz. 135–146)*, [w:] *Przysposobienie obronne. Zbiór ćwiczeń...*, op. cit., s. 84–89.

⁸² T. Siuda, *Łączność*, op. cit., s. 136–157.

skową i obronne przygotowanie pozamilitarne realizowano w zakresie niezbędnych wiadomości teoretycznych, udzielanych wskazówek oraz ćwiczeń praktycznych. Zwracano uwagę na to, aby przy realizacji poszczególnych tematów uwzględniać powiązania strukturalne występujące pomiędzy poprzedzającymi a następującymi po sobie treściami oraz sporządzać listę podstawowych wiadomości, umiejętności i nawyków, które powinny zostać opanowane w czasie realizowania kolejnych zajęć. Przyjmowano, że w klasie VIII szkoły podstawowej dzieci zostaną wstępnie przygotowane do indywidualnej i zbiorowej samoobrony, nieodzownej w czasie zagrożenia bezpieczeństwa państwa, w okresie wojny oraz w warunkach zwalczania skutków nieszczęśliwych wypadków i klęsk żywiołowych. W zasadniczej szkole zawodowej rozwijano treści przerabiane w szkole podstawowej, pogłębiano zdobytą wiedzę i doskonalono umiejętności niezbędne do uczestniczenia w służbach formacji samoobrony, a także przygotowywano do „wzorowego” odbywania zasadniczej służby wojskowej. W szkołach średnich wdrażano „wyższy etap” przygotowania obronnego, którego zadaniem było teoretyczne i praktyczne oddziaływanie, w celu ukierunkowania na nabywanie kompetencji służących do wykonywania czynności z zakresu obronnych działań zespołowych i wskazania możliwości wyboru w przyszłości zawodu oficera Wojska Polskiego.

Część przedmiotową wychowania obronnego wypełniono kilkoma wyodrębnionymi działami: wychowaniem polityczno-obronnym, obroną przed współczesnymi środkami rażenia, szkoleniem sanitarnym, strzeleckim, regulaminami, musztrą, terenoznawstwem, łącznością.

W ramach wychowania polityczno-obronnego wpajano uczniom „przekonania o konieczności realizowania przez każdego obywatela przygotowań obronnych w miejscu pracy i zamieszkania”, rozwijając motywy „współuczestnictwa w budowaniu siły obronnej Ojczyzny”, oparte na „uczuciach patriotyzmu i internacjonalizmu”⁸³. Przypominano o aktualizowaniu materiałów najnowszymi wiadomościami z prasy, radia i telewizji, zalecając między innymi korzystanie z czasopism przedmiotowych („Przysposobienie Obronne w Szkole”, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, „Przegląd Obrony Cywilnej”, „Żołnierz Polski”), z cyklu audycji radiowych oraz z nadawanych przez telewizję od roku szkolnego 1968/1969 półgodzinnych programów z zakresu p.o. (w każdym roku szkolnym emitowano dziesięć tego rodzaju programów)⁸⁴. Chęć lepszego poznania oraz

⁸³ J. Suwart, *Wychowanie polityczno-obronne*, op. cit., s. 193. Zob. także: L. Piasecki, *Izba pamięci narodowej jako pomoc w wychowaniu patriotycznym młodzieży*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1970, nr 3.

⁸⁴ Zob. A. Ruda, *Literatura pomocnicza dla nauczyciela PO*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1974, nr 5.

zrozumienia obowiązków obronnych uczniów i ich miejsca w systemie obronnym PRL wzmocnić miała odpowiednia lektura (książki z obrony cywilnej i o LWP), stałe prowadzenie gazetek ściennych, okolicznościowe akademie, wystawy tematyczne, konkursy, wycieczki dydaktyczne (np. do muzeum WP, sal tradycji jednostek wojskowych, na cmentarze żołnierzy polskich i radzieckich), spotkania z weteranami walk, prowadzenie izb pamięci narodowej⁸⁵.

Przygotowanie do obrony cywilnej obejmowało część teoretyczną i praktyczną z zakresu samoobrony indywidualnej (postępowania w okresie zagrożenia, napadu i po napadzie) oraz poznania sposobów zbiorowej ochrony ludności niezbędnych „do tego, aby w wypadku wojny umieć nie tylko zachować siebie przy życiu, ale także pomóc innym, przyczynić się do zmniejszenia strat i ograniczenia skutków działania środków rażenia”⁸⁶. Zajęcia praktyczne, treningi, ćwiczenia zespołowe i pokazy miały służyć poszerzaniu wcześniej zdobytych wiadomości (w kolejnych latach wprowadzano nowe tematy) i kształtowaniu umiejętności dotyczących pomniejszania skutków działania środków rażenia. Podejmowano próby wyrabiania nawyków prawidłowego posługiwania się maską przeciwgazową, zastępczymi środkami ochrony dróg oddechowych i skóry, doskonalenia znajomości sygnałów alarmowych obrony cywilnej, posługiwania się przyrządami dozymetrycznymi i rozpoznawania chemicznego, wykonywania zabiegów specjalnych⁸⁷.

Na szkoleniu sanitarnym zdobywano wiedzę i umiejętności w ramach udzielania pierwszej pomocy poszkodowanym w trakcie katastrof, klęsk żywiołowych i działań wojennych. Nauczanie wykonywania czynności indywidualnych przy samopomocy i pomocy wzajemnej przygotowywało do zabiegów ratowniczych, opieki nad chorymi, przenoszenia osób rannych oraz poprawnego działania zespołowego drużyn sanitarnych w akcjach prowadzonych w rejonach porażenia.

⁸⁵ Zalecano korzystanie z *Małej encyklopedii wojskowej*, Warszawa 1970, oraz z książek m.in.: E. Gajkowskiego, *Na poligonie i na defiladzie*; Warszawa 1975; M. Gulczyńskiego, *Amerykańskie państwo wojny*, Warszawa 1972; M. Jurka, E. Skrzypkowskiego, *Tarcza pokoju*, Warszawa 1975; K. Sukiennika, *Obrona cywilna za granicą*, Warszawa 1974; A. Czechowicza, *Siedem trudnych lat*, Warszawa 1974; J. Suwarta, *Poradnik aktywisty obrony cywilnej*, Warszawa 1975; M. Michalika, *Armia – zawód – moralność. Problemy etyki zawodu wojskowego*, Warszawa 1971.

⁸⁶ H. Matecki, W. Nowak, *Obrona przed współczesnymi środkami rażenia*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik metodyczny...*, op. cit., s. 225.

⁸⁷ Wykorzystywano m.in.: maski przeciwgazowe, przeciwpyłowe, ogólnowojskową odzież ochronną lekką L₁ lub L₂, pończochy ochronne, narzutki ochronne, pakiety odkażające, topory, szpadle, grabie, hydronetki, hydropulty, koce azbestowe, środki pozoracji – petardy, świece, granaty dymne.

Zajęcia odbywały się w pracowniach p.o., salach gimnastycznych, na boisku, w ogródku sanitarnym lub w innym terenie. Do przeprowadzenia ich niezbędne było wykorzystanie indywidualnych wyprawek sanitarnych, wyposażenia toreb sanitarnych, noszy, pasów itp.

Na realizację treści szkolenia strzeleckiego programowo przewidywano 16 godzin w klasie drugiej oraz 10 godzin w klasie trzeciej szkoły średniej. Zajmowano się na nim budową i zasadami działania karabinka sportowego, granatów ręcznych – zaczepnych i obronnych, oraz posługiwaniem się strzelecką bronią sportową⁸⁸. Wyrabiano przekonanie o szczególnej przydatności celnego strzelania dla obrony kraju, wykorzystując jako środki dydaktyczne: kbks-y, muszki uniwersalne, figurki bojowe, tarcze strzeleckie⁸⁹.

Za ważne uznano, aby w nauczaniu regulaminów ograniczać nadmierną ilość teorii na rzecz pokazu i ćwiczeń praktycznych (tzw. uczenie się przez odkrywanie). Zalecano łączenie teorii z praktyką, przy założeniu, że młodzież szkół zawodowych i średnich nabyła na wcześniejszych etapach nauki podstawowe umiejętności w stosowaniu regulaminowych form zachowania się.

Wszystkie zajęcia z musztry miały być ćwiczeniami praktycznymi, w trakcie których komentarz słowny należało ograniczyć do niezbędnego minimum. Uczono musztry indywidualnej (postawa zasadnicza, swobodna, zwroty w miejscu, odliczanie, równanie, tworzenie kolumny czwórkowej, marsz, zmiana kierunku, zatrzymywanie się), stanowiącej podstawę dla musztry pododdziału. Ujednolicając ukształtowane wcześniej umiejętności, wprowadzano dodatkowo zbiórkę klasy w dwuszeregu. Ćwiczenia z musztry drużyny (zbiórka, równanie, odliczanie, odstępowanie, łączenie, występowanie, podchodzenie do przełożonego) odbywały się głównie na boisku szkolnym.

Zakładano, że terenoznawstwo będzie łączyło walor teoretyczny z praktycznym. Materiał poznawczy oraz przeprowadzane ćwiczenia miały nauczyć zasad orientowania się w terenie z mapą i bez mapy. Zajęcia przeprowadzano w grupach, na boisku szkolnym lub na terenie w pobliżu szkoły. Korzystano z busoli, kompasów, modelu tarczy zegara, krążka pnia z charakterystycznymi słojami, taśmy mierniczej, chorągiewek – żółtych i zielonych.

Praktyczny charakter przypisano zajęciom z łączności prowadzonym na trzecim roku nauczania, na których poznawano działanie zapewniających łączność

⁸⁸ Postępowanie z bronią i amunicją w szkole regulowało zarządzenie Ministra Oświaty z 10.12.1962 r. w sprawie posiadania, używania, ewidencjonowania, przechowywania broni i amunicji sportowej w szkołach podległych Ministrowi Oświaty (DzUrzMinOśw, nr 14, poz. 163).

⁸⁹ J. Duda, S. Szczepański, *Budowa strzelnic sportowych*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1974, nr 4.

środków radiowych, radioliniowych, przewodowych, ruchomych oraz sygnalizacyjnych. Obsługa środków łączności wymagała dobrego przygotowania i wysokich kwalifikacji, dlatego uczono młodzież umiejętnego obchodzenia się ze sprzętem specjalistycznym.

Nauczyciele byli obligowani do właściwej organizacji „procesu dydaktyczno-wychowawczego” oraz funkcjonalnego wykorzystywania pomieszczeń „bazy dydaktyczno-materialnej” – należycie wyposażonej pracowni przedmiotowej, dobrze przygotowanego gabinetu przedmiotowego, odpowiednio zabezpieczonego magazynu na środki dydaktyczne, broń i amunicję, strzelnic szkolnych⁹⁰. Wymagano od nich stosowania różnorodnych metod (dobranych odpowiednio do przerabianych tematów), między innymi: wykładu problemowego, wykładu problemowego optymalnie upogładowionego, ilustrowanego pokazem, pokazem i objaśnieniem, pogadanki, pogadanki problemowej, pogadanki z omówieniem, dyskusji, dyskusji problemowej, dyskusji w oparciu o opis sytuacyjny, pokazu, pokazu z omówieniem, z opisem, ćwiczeń „praktyczno-zgrywających”, udoskonalających, sprawdzających, problemowej pracy z podręcznikiem i z zeszytem do ćwiczeń, zajęć seminaryjnych w oparciu o materiały przygotowane indywidualnie lub w zespołach. Poza podręcznikiem i zeszytem miały być wykorzystywane inne środki dydaktyczne – zestawy zdjęć, ilustracje z książek i czasopism (np. w klasie ósmej – przy tematach: „Ludowe Wojsko Polskie w służbie narodu”, „Młodzież polska w walce o narodowe i społeczne wyzwolenie”, w klasie drugiej szkoły średniej – „Charakter paktów militarnych państw imperialistycznych”); tablice pogładowe – układu obronnego PRL, uzbrojenia LWP, obowiązków ludności w obronie cywilnej, sygnałów alarmowych w OC, zabezpieczeń przed skażeniem i zakażeniem, obrony przeciwpożarowej, zasad postępowania z niewybuchami, postępowania w czasie i po wybuchu jądrowym, „ożywiania”, udzielania pierwszej pomocy, zakażenia ran, budowli ochronnych, zabiegów sanitarnych, zabiegów specjalnych, zasad strzelania itp.; przeźrocza – na przykład dotyczące problematyki LWP, obrony cywilnej, skażeń i zakażeń, zabezpieczeń przeciwpożarowych, niewybuchów, czynności przeciwwstrząsowych, opatrywania ran; polityczne mapy Europy i świata, taśmy magnetofonowe, między innymi z nagrajnymi sygnałami alarmowymi, wspomnieniami z czasów wojny, reportażami z życia żołnierzy⁹¹. Zachęcano do wypożyczania ze Zjednoczenia Rozpowszechniania Filmów, wojewódzkich i miejskich oddziałów PCK i filmotek garnizonowych filmów szkoleniowych: o tematyce obrony cywilnej, wojskowej, ze szkolenia

⁹⁰ S. Fidyk, T. Siuda, *Dydaktyczno-materialne środowisko przysposobienia obronnego*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik...*, op. cit., s. 75–100.

⁹¹ A. Parzyszek, *Zasady i metody nauczania przysposobienia obronnego*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik...*, op. cit., s. 113–164.

sanitarnego i pierwszej pomocy przedlekarskiej, między innymi: *Powszechna samoobrona Twoją sprawą, W służbie narodu, Po prostu żołnierze, Dni żołnierskiej służby, Żołnierska rzecz, Z dziejów Ludowego Wojska Polskiego, Żołnierski trud, Żołnierskie poslanie, Manewr i ogień, Zanim zostaniesz żołnierzem, W imię życia, Do Ciebie Ziemi, Dwa oblicza, Specjaliści w mundurach, Uwaga niewypał, Obrona przeciwpożarowa, Udzielanie pierwszej pomocy rannym na współczesnym polu walki, Pierwsza pomoc w nagłych wypadkach, Pierwsza pomoc poparzonemu napalmem, Nie stój bezradnie – pomóż, Pierwsza pomoc na polu walki, Samopomoc i pomoc koleżeńska w wypadku użycia przez nieprzyjaciela BMR, Usta-usta, Pierwsza pomoc przy skażeniach, Samopomoc i pomoc wzajemna przy zastosowaniu broni jądrowej przez nieprzyjaciela, Samopomoc i pomoc wzajemna przy zastosowaniu broni chemicznej przez nieprzyjaciela, Unieruchamianie złamań, Sztuczne oddychanie, Masaż serca*⁹².

W Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej edukacja obronna uczniów uznana została za „integralną część obronności kraju, a zwłaszcza systemu obrony cywilnej”, który miał obejmować swym oddziaływaniem całe społeczeństwo, także młodzież szkolną⁹³. Na lekcjach p.o. zdobywała ona zasób wiadomości i umiejętności przygotowujących do samoobrony oraz niwelacji skutków „wrogiej napaści militarnej”⁹⁴. Od absolwentów szkół podstawowych, zawodowych i średnich, z których rekrutowano „kadry dla sił zbrojnych i bezpośrednich potrzeb obronnych państwa” („absolwent szkoły to potencjalny aktywny żołnierz [...] wojska lub obrony cywilnej”), oczekiwano „ukształtowanej postawy obywatelskiej”, która powinna wyrażać się nie tylko w należywym „wykonywaniu obowiązków zawodowych i powinności obywatelskich”, ale również w przejawianiu „twórczej inicjatywy w realizacji przedsięwzięć obronnych i organizacji sił obrony cywilnej”⁹⁵. Nauczycielom p.o. wyznaczano ważną rolę umacniania przekonań o konieczności aktywnego uczestnictwa w dziedzinie obronności, umacniania więzi

⁹² Informacje o aktualnych filmach i ich wykorzystaniu zawierały m.in. następujące pozycje: E. Fleming, *Środki audiowizualne w nauczaniu*, Warszawa 1965; S. Śledź, *Wojskowy film szkoleniowy w nauczaniu przysposobienia obronnego*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1973, nr 5; idem, *Filmy z życia współczesnego wojska*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1974, nr 5.

⁹³ Z. Kosyrz, *Cele i zadania przysposobienia...*, op. cit., s. 10. Zob. T. Siuda, *Wychowanie patriotyczne*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 2 (61), s. 1–9.

⁹⁴ J. Bogusz, *Wskazówki dotyczące aktywizacji młodzieży w nauczaniu przysposobienia obronnego*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik...*, s. 61.

⁹⁵ Z. Kosyrz, *Cele i zadania przysposobienia...*, op. cit., s. 10; A. Pietrucha, *Kształtowanie postawy patriotycznej młodzieży na lekcjach przysposobienia obronnego*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 2 (61), s. 36–43.

z wojskiem, nie tylko samego „wpajania określonej wiedzy”, ale „wytwarzania [...] umiejętności na bazie ludowego patriotyzmu, umiłowania własnego kraju, uczuciowego i rozumowego związania młodzieży z ideami socjalizmu, międzynarodalistycznej solidarności, z siłami postępu”⁹⁶.

Abstract

Polish People's Republic's defense duty tasks and youth training

The author of this paper focuses on several key issues that concern the working of PPR' defense system and youth participation in this system. She underlines not only an absurd of defense system functioning and its approach towards the youth, but also positive aspects of the opportunities to improve qualifications linked with widely understood defense. All the problems concerning youth training and PPR' defense tasks are described in the context of both international and historical determinants of the former era. The author focuses especially on the defense system mechanisms in the primary and secondary schools in which 'Defense training class' was mandatory.

Literatura przedmiotu

Burda A., *Polskie prawo państwowe*, Warszawa 1977.

Dadaczyński W., *Plan pracy wychowawczej nauczyciela przysposobienia obronnego w klasie I i II*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 5, s. 26–32.

Jarosz Z., Zawadzki S., *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 1980.

Kosyrz Z., *Cele i zadania przysposobienia obronnego*, [w:] *Przysposobienie obronne. Poradnik metodyczny dla nauczycieli*, red. E. Wronowski, Warszawa 1977.

Piasecki L., *Izba pamięci narodowej jako pomoc w wychowaniu patriotycznym młodzieży*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1970, nr 3.

Ruda A., *Literatura pomocnicza dla nauczyciela PO*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1974, nr 5.

Sośnicki K., *Poradnik dydaktyczny*, Warszawa 1963.

Suwart J., *Wychowanie polityczno-obronne*, op. cit., s. 193.

⁹⁶ A. Grzelak, *Plan wychowawczy nauczyciela przysposobienia obronnego*, „Przysposobienie Obronne w Szkole” 1969, nr 1 (60), s. 9.